

Türki medeniyetde şamanizm

Category: Kitapcy,Sözler,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türki medeniyetde şamanizm TÜRK KÜLTÜRÜNDE ŞAMANLIK

Dünyanın dört bir yanında izlerini bulabileceğimiz, insanın evren ile ilişkisi olan Şamanizm, insanlık tarihi kadar eskidir. Şamanizm, genellikle Sibirya halklarının dinsel inanışlarını anlatan bir deyim olup, Kuzey Asya halkları arasında “büyücü, sihirbaz” anlamına gelen Şaman kelimesinden türemiştir. Çok büyük bir coğrafyaya yayılmış olan ve Orta Asya kültür tarihinin, önemlisi de Türk kültür tarihinin bir bölümünü oluşturan Şamanizm, insanlık tarihinin en kadim inanç biçimleri arasında bulunmaktadır.

Tüm dünyada farklı şekillerde ortaya çıkmış ve varlığını sürdürmüştür. Şaman inancının Orta Asya coğrafyası ile birlikte anılmasının sebebi bölgenin kültürünün oluşmasında büyük etkisinin olmasıdır. Bunun yanında Keltler’den, Kızılderililere, Türklere ve Moğollara kadar daha birçok çok kavmin kültüründe ve inanç yapısında kendini göstermiş ve halen daha göstermektedir. Şamanizm’e karşı son yıllarda artan ilginin, hem sosyal camiada hem de akademik camiada, yazılan çizilenlerin artması eskiye duyulan ilginin ve atalara olan saygının de bir göstergesidir.

Şamanizm’in en eski şekline göre, öbür dünya aşağıdaki dünya ile aynıdır. Aslında bu tüm inanç sistemlerinde olan ikili dikonomi ile aynıdır. Şaman inancında ı ışık âlemi olan gök’ün ve aşağı dünyanın birçok katmanı vardır. En yaygın inanç şekline göre gök’ün 17 katı dahi olabilir (Rasony, 1971:29). Ziya Gökalp Şamanizm’i daha önce maderi totemizm devrinde bir ‘din’ olduğunu, “Toyunizm”den sonra sihir mahiyetine girerek “kehanetin ve ruhani Tababetin” ismi olduğunu ve Türklerin dini değil sihri bir sistem olduğunu belirtmektedir (Gökalp, 1976:40).

Şamanizm inancında en önemli oldu Şaman’dır. Şaman kavramı üzerinde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Şaman kelimesi

genellikle büyü, sihir yapan ve uygulayan kişiyi belirtmek amacıyla büyücü, sihirbaz anlamında kullanılır. Şamanlar uyguladıkları yöntemler ile hastaları tedavi etmişlerdir ve bu sayede şifacı olarak anılmışlardır. Şaman sözü Tunguzca bir söz olup Tunguzca'dan Rusça yolu ile Batı bilim dünyasına geçmiştir (Gömeç, 1998:40). “Şaman” kelimesini Türkler ve Moğollar kullanmazlar (İnan, 2000:74). Türkler, Şaman kelimesi yerine Kam'ı kullanırlar (Rasonyı, 1971:28).

Şaman, Şamanizm'e bağlı toplumlar arasında (onu din olarak yaşayan) ruhlarla insanlar arasında bağlantı kuran bir nevi din adamıdır (Buluç, 1948:310). Şaman ayini ve törenlerini yapanlara ve ruhlarla insanlar arasında bağ kuranlara eski Türkler genellikle “Kam” der (İnan, 2000:72). Avrupa'da hâkimiyet kuran Hunlar zamanında Ata-kam ve Eş-kam adlarında iki kişiden bahsedilmesi Avrupa Hunlarının da din adamlarına Kam denildiğini göstermektedir (Gömeç, 2003:82).

“Kam” kelimesi şaman kelimesinin Altay Türkleri arasında kullanılan eş anlamlısıdır. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lugat-it Türk adlı eserinde “kam” kelimesini şamanın karşılığı olarak “kâhin” anlamında kullanmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 1992:157). Yusuf Has Hacib “ İster tabip getir, ister kam; ölmekte olana hiçbir fayda vermez” sözleriyle aslında kam kelimesini tam olarak büyücü ve sihirbaz anlamında kullanmıştır (Yusuf Has Hacib, 1991:87). Yusuf Has Hacib aynı zamanda, Kutadgu Bilig adlı eserinde kamları “otacılar” (tabipler) ile bir tutmuş; kamların insan toplumları için faydalı kişiler olduğunu belirtmiştir (İnan, 2000:72).

■ Şamanların Özellikleri

Şamanizm'in en büyük özelliği nüfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme yeteneğidir. Şamanlık, ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması konusunda, eski Türk halklarının doğaya atfettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, ona yeni unsurlar ekleyerek bütün bir maneviyat âlemini belirli bir kadro içine almayı başararak adeta bir din havası kazanmıştır (Kafesoğlu, 1999:289).

Şamanlık kabiliyeti ve bilgisi ırsidir, babadan oğula geçer. Müstakbel şaman bunun için babasından ders almaz, irşat olunmaz, bu meslek için hazırlanmaz (Güngör, 2002:267; Eliade, 1999:39; Radlof, 1976:233). Şamanların geneli saldırgan ve melankolik adamlardır. Bir ailede çocuklardan biri şaman olma belirtileri göstermeye başlarsa, büyükler derhal bunun önüne geçmeğe çalışırlar. Çünkü şamanın kazancı çok az olur, çok zaman ücretsiz ayin yapar. Evladından biri şaman olursa, aile bir işçi kaybetmiş olur (İnan, 2000:76). Bu durumda herkesin şaman olması beklenemez. Şaman olabilmenin en büyük şartı bir kamın neslinden gelmektir. Şaman olacak çocuk, daha çocukken hastalıklı ve dalgındır (Eliade, 1999:39). Aileden gelen şamanlığın ilk belirtileri şaman adayının aniden hastalanması ve yoğun baş ağrısı nöbetleri geçirmesidir.

Şaman olacak çocuğa güç birdenbire gelir. Atalarının kuvvetiyle şaman olarak tespit edilen şahıs, uzuvlarında birden bire bir gevşeklik hisseder, bu hal yoğun bir titreme ile etkisini gösterir. Kuvvetli ve doğal olmayan esneme başlar, göğsünde bir baskı hisseder, birdenbire şiddetli ve garip seslerle bağırmak ihtiyacı duyar, sıtmalı gibi titrer, gözleri döner, birdenbire yerinden sıçrayarak deli gibi etrafta dönmeye başlar, nihayet ter içerisinde yere yuvarlanır ve çırpınmalarla kramp içerisinde kıvrılır (Radlof, 1976:233). Nihayet günün birinde davulunu alıp çalmağa başlar ve artık sakinleşip kendine gelir.

Şamanların kendilerine göre asıl öğretmenleri, bir takım özel ruhlar ile ata ruhlarıdır (Radlof, 1976:234). Bu ruhlar, şamanları belirli kurallara göre yetiştirmektedir. Bunun yanında şamanlık yetkisi Tanrı tarafından da verilmektedir. Gök Tanrı'nın insanlarla, ruhlardan oluşan elçiler vasıtasıyla konuşması ve şamanın gök seyahatini ruhların refakatinde yapması (Sarıkçioğlu, 1983:91) şamanlık kabiliyetinin Tanrı ve ruhlar aracılığıyla verildiğini göstermektedir.

Buna göre hiyerarşik bir düzenin olduğu anlaşılmaktadır. Türkler, Şamanların harikulade insanlar olduklarına, ruhlar, gizli güçler ile ilişki kurup onlara istediklerini yaptırabildiklerine inanırlardı. Hatta şamanlar Gök Tanrı ile

de temasa geçip ondan mesajlar getirebilen şahsiyetlerdi. Gelecekte haber veren, hava şartlarını değiştiren, felaketleri önleyen yahut düşmanlarına musallat olan, hastaları iyileştiren, göğe çıkıp uçabilen, ateşte yanmayan Türk şamanları incelendiğinde bunların Türk veli imajına çok benzedikleri görülecektir (Ocak, 1997:11).

■ şaman Elbisesi

şamanların kendilerine has kıyafetleri vardır. Her şamanın kendine özel bir cübbesi, külahı, davulu ve maskesi mevcuttur (Güngör, 2002:267). Cübbe ve davulun vasıfları ve biçiminin, kamın hizmetinde bulunduğu ruh tarafından bildirildiğine inanılmaktadır (Güngör, 2002:267). şaman inancın da kamlar, kutsalla olan ilişkilerini yerine getirirlerken veya dini ritüellerin uygulanışı sırasında kendilerine özel kıyafetler kullanırlar. şamanlar ayinleri sırasında hayvan derisinden bir göğüslüğü olan açık cübbe ve üzerinde dağ tavuğu tüyü bulunan kırmızı bir külah giyerler (Radlof, 1976:234).

şamanlar ruhları kovmak için, elbiselerine bir takım ağaç dalları, hayvan kemikleri ve püsküller takardı. Bunların arasında kollara, sırtta takılan küçük zil ve çıngıraklar bulunurdu. Çeşitli sesler çıkararak ruhları ürküten madeni eşya, şamanın zırhı sayılırdı. ıngırakların üst kısmında küçük yaylar bulunurdu. Bunlar da yine zırhın bir parçası olarak kötü ruhlara karşı silah vazifesi görürdü. şamanın giydiği elbise, kötü ruhlara karşı onu bir maske gibi muhafaza etmektedir (Donuk, 1988:9-10). şamanların ayin yaparken giydikleri kıyafetlerine cübbe denir.

şamanlığa namzet olan genç staj gördüğü müddet içinde, cübbe giymez, ayinleri adi elbisesiyle yapar. Geleneğe uygun bir cübbe hazırlamak pahalıya mal olduğu için bazı kamlar, ruhlarının özel müsaadeleriyle, birkaç yıl cübbesiz ayin yaparlar. Fakat cübbesiz kamlar kötü ruhlara karşı fazla cesaret gösteremezler. Bunun içindir ki her kam ne yapıp yapıp şaman kıyafeti elde etmeğe çalışır (İnan, 2000:91). şaman olacak kişinin cübbeyi temin etme şekli biraz farklıdır. şaman

adayı akraba ve dostlarından yardım ister. Onlar da şaman adayına cübbe ve davul için gerekli olan malzemeyi armağan ederler. Malzeme hazır olduktan sonra kadınlar toplanıp cübbeyi dikerler (İnan, 2000:91). Cübbenin hazırlanmasının ardından şaman bir ayin yaparak cübbeyi ruhların beğenisine sunar (Buluç, 1948:314).

Koruyucu ruhlar cübbeyi incelerler, beğenirlerse cübbe ayin yapmağa yarar; beğenmezlerse eksikleri tamamlanır (İnan, 2000:92). Şaman cübbesi, altmış kadar muhtelif parçadan oluşur. Cübbenin esas kısmı meral veya beyaz koyun derisinden yapılan ceketten ibarettir. Başka parçalar bu cekete dikilir. Bu parçalar şamanların ruhlar dünyasında bulunduğunu tahayyül ettikleri bütün varlıkların sembolleridir (İnan, 2000:92). Külâhın esas kısmı üç karış uzunluğunda kırmızı kumaştandır, etrafına da üç tane düğme konulur. Astarı kaba ve adi kumaştır. Külâhın üç yerine vaşak derisi dikilir; bunlardan biri göz, biri alın ortası, biri de ense hizasına konulur. Göz üzerindeki kısma türlü türlü boncuklardan diziler konur. Külâhın alın kısmı da süslenir.

Külâhın tepe kısmı beyaz koyun yününden örülmüş kalın kaytanla doldurularak zikzak şeklinde dikilir; ortasına dokuz düğüm kabartma yapılır. Külâhın ense kısmı aynı dikişle doldurulur (İnan, 2000:92-93). Şamanların ayin yaparken kullandıkları bir diğer malzeme şaman davuludur. Ayin için elbisenin önemi yoktur, fakat şaman davulu önemlidir ve bu olmadan ayin bir kuvvet ifade etmez (Radlof, 1976:234). Şamanların davul sahibi olmaları koruyucu ruhlarının emriyle olur. Hiçbir şaman kendi arzı ve isteğiyle davul yaptıramaz; yaptırdığı davulu koruyucu ruh veya ruhlar tarafından kabul edilmedikçe kullanamaz (İnan, 2000:94). Şaman, şamanlık için gerekli bilgiyi atalarından aldıktan sonra davulunu kullanmayı, ruhları çağırmayı öğrenir (Radlof, 1976:232).

Davul (tüngür) daire veya yumurtamsı biçimde olur. Davulun kasnağı tercihen kayın veya sedir ağacından yapılır. Davul yapılacak ağaç obadan uzakta bitmiş, insan ve hayvan dokunmamış temiz ve sağlam olmalıdır. Davul yapıldıktan sonra ardış ağacı yakılıp tütsülenir, ruhlara şarap serpilir (İnan,

2000:94). Davulun derisi ise geyik veya dağ keçisi derisindendir. Davulun iç kısmında tahta kenarın uzunluk mihveri boyunca takılmış değnek şeklinde bir sap vardır. Bu sap, kollarını uzatmış ayakta bir insan şeklinden ibarettir. Buna davul sahibi manasında “tüngür asi” derler (Radlof, 1976:235). Bunun üzerinde pek çok demir parçacıkları ve levhacıkları olup bunlar, davul sallanırken kuvvetli ses çıkarırlar. Bundan başka sapa kırmızı ve mavi renkte ve atalar tarafından takdis edilmiş şeritler ilıştırılmıştır.

Ayrıca davul derisinin hem iç hem de dış kısmında kırmızı ve beyaz şekiller çizilmiştir. Bunlar şamanist dünya görüşü ile kurban merasimlerini aksettiren şekillerdir. Bu resimler yerdeki bazı mevcudat ile gökteki efsanevi varlıklara aittir. Sağda ay, solda güneş resmi onların üzerinde de birçok yıldız vardır. Ayrıca Ülgen’in kızlarını tasvir eden resimler ile kuş, geyik, at, ağaç vs. şekiller de bulunur. Bunlardan başka ayin icra edilen bir sahne de resmedilmiştir (İnan, 2000:96).

Her davul, şamanın ölümünden sonra ormana götürölüp parçalanır ve bir ağacın dalına asılır; şamanın ölüsü de bu ağacın yanına gömölür. Şamanın defni esnasında hususi ayin ve merasim yapılmaz, ilahiler de okunmaz. Şamanlar, mümkün olduğu kadar, obadan ve yollardan uzak bir tepeye hayvan sürölerinin yaklaşamayacağı yere defnedilir (İnan, 2000:95). Davulun tokmağı da davul ve cüppe gibi özel törenle hazırlanır. Bu tokmak kayın ağacından yahut sığın (geyik) boynuzundan yapılır. Şaman, davulu sol eliyle sapın ortasından tutar, sağ eline de “orbu” adı verilen tokmağı alır. Tokmak ağaçtan yapılmış olup, bazen oldukça ustalıkla oyulmuştur. Tokmak kendisi yassı, üzeri davula vurulduğunda boğuk ses çıkmasını temin etmek için keçe ile onun da üzeri, kıllı hayvan derisiyle (samur, kakım veya tavşan derisi) kaplanır (İnan, 2000:95).

■ Şamanların Görevleri

Kamların geleneksel Türk dini içerisinde belli bir konumları vardır. Ancak onların faaliyetleri, statöleri ve fonksiyonları

sınırlıdır (Günay, 2003:120). Şamanların başlıca vazifesi ruhlarla temas kurmaktır (Güngör, 2002:266). Kamların, Tanrı veya tanrılar ile insanlar ve ruhlar arasında aracılık yapma yeteneğine sahip olduğuna inanılmaktadır.

Toplumda ölüm ve hastalık gibi birçok kötülükler ruhların işi olarak görülmektedir. Onların, trans esnasında ruhları hükümleri altına alabildikleri; ölümlerle ve tabiat ruhları ile bağlantı kurabilecekleri, hastalanan yani ruhları çalınan (Anadolu'da bugün hala çalınma durumu köyler de ve yüksek mezralarda yaygındır) kimselere şifa temin edebilecekleri, ateşe hâkim olabilecekleri, dertlilerin şikâyet ve dileklerini dinleyerek onlarla Gök Tanrı ve öteki kutsiyetler arasında aracılık yapabilecekleri kabul edilmekteydi. Onların toplumsal hayattaki önemleri ölümlerinden sonra kendilerine gösterilen saygıda da devam etmiş ve kamlar ölümlerinden sonra ailenin ve kabilenin koruyucuları sayılmışlardır.

Ancak onlar, toplumsal hayatın ve hatta toplumun dini yaşayışının tamamına hiçbir şekilde hâkim olamamışlardır (Günay, 2003:123-130). Şamana ancak kısırlık veya zor doğum gibi ruhlarla temasa geçilmek suretiyle halledilebilecek zor meselelerde müracaat edilir. Şaman, bazen ölenin ruhunun geri dönmesini önlemek için cenaze törenlerine çağrılır, yeni evlileri kötü ruhlardan korumak için düğünlerde de hazır bulunur (Eliade, 1999:213-214).

Şamanizm'e göre yeryüzünde bulunan bazı kötü ruhlar insan vücuduna girerek iç organları yemek ya da insan ruhunu çalıp yeraltına götürmek suretiyle insanı hasta eder. Bu durumda şaman kötü ruhlarla anlaşmaya çalışır ve bazen ruhu bir hayvanın vücuduna girmeye ikna ederek hastanın iyileşmesini sağlar. Bazı durumlarda ise şaman yer altı dünyasına inerek hastanın ruhunu çalan kötü ruhları bularak onlarla anlaşır ve şartlarını yerine getirerek çalınan ruhu geri getirir (Eliade, 1999:214).

Şaman çok zor durumlar da bir felaket anında da genelde çağrılır. Şaman geldikten sonra atalarından felaketin sebebini anlamak için haber getirmek amacıyla kısa bir ayin yapar. Bu iş bitince sebebi bildirerek ne yapılması gerektiğini söyler

(Radlof, 1976:236). Şamanlar ata ruhlarından aldıkları kuvvet ve ilham ile ruhların hangi tabiatta ve huyda olduklarını, nelerden hoşlandıklarını, hangi cins kurbandan memnun kalacaklarını bilirler.

Şamanlar iyi ruhların insanlar için faydalı yönlerinin devamını sağlamaya, kötü ruhların zararlı faaliyetlerini önlemeğe çalışırlar (Sarıkçıoğlu, 1983:94). Şamanist Türk boylarının ayin ve törenlerini iki kısma ayırmak mümkündür; 1) Önemli günler de yapılması gerekli ayinler, 2) Tesadüfî olaylar dolayısıyla yapılan özel ayin ve törenler (Eberhard, 1996:76).

■ Sonuç

Eski Türklerin dini hayatları ve inanışları üzerinde ortaya atılan tezlerden biri Türklerin Şamanizm'i din olarak kabul etmiş olmalarıdır. Bu konuda birçok araştırma yapılmış, yapılan araştırmaların sonucunda araştırmacıların bir kısmı Şamanizm'in Türklerin dini olduğunu belirtirken diğer kısmı ise bunun tersi görüşü benimsemişlerdir. Batılı bilim adamları, Türklerin dini sistemlerine "Şamanizm" demekle aslında büyük bir yanılgıya düşmüşlerdir. Bunun sebebi bozkır kavimlerini özellikle de Türkleri yakından tanımıyor olmaları idi. Eski Türkler dinle iç içe bir yaşam sürmüşlerdir ve genellikle birçok dinin mensubu olmuşlardır. Toplumun gelişmesini sağlayan en önemli unsuru din oluşturmuştur ki Türkler mensubu oldukları dinlere ve o dinin diğer topluluklar içerisinde ki mensuplarına da katkıda bulunmuşlardır.

Eski Türk dini, Gök dini, Gök Tanrı merkezli, onun etrafında şekillenmiş, tamamen kendine özgü bir monoteizmdir. Türkler yaratıcıyı "Tengri" kelimesi ile ifade etmişlerdir. Tengri, eski Türk inancında, tek yaratıcı olarak din sisteminin merkezinde yer almaktadır. Eski Türk vesikalarında çoğu kez "Kök-Tengri" adı ile zikredilmektedir. Bundan yola çıkarak eski Türk inancına "Kök-Tengri Dini" adı verilmiştir. Eski Türk dini içinde cinlere, ruhlara emir veren, sihri bir inanç sistemi olan Şamanizm ve şamanlık meselesi Türk kültür

çevresinde tartışılan önemli bir konudur. Temelde ruhi hastalıkların tedavi edilmesinde kullanılan Şamanizm din gibi algılanmasına rağmen din değildir.

Şamanizm Türk kültür araştırmaları çevresinde hala önemini koruyan bir konudur. Kendine uygun yöntem ve teknikleri kullanan Şamanizm yaygın olarak Orta Asya ve Sibirya'da kendini göstermiş olup günümüzde de etkileri hem bahsi geçen coğrafya da hem de oradan etrafa yayılan halklar ve onların etkiledikleri halklar arasında etkisini devam ettirmektedir. Anadolu'da görülen örf, adet, gelenek ve göreneklerimiz içerisinde Şamanizm'den ya da Gök-Tanrı dininden kalma bazı kalıntıları görmek mümkündür. Şamanizm'in etkilerinin günümüzde yaşıyor olması din olarak Şamanizm'in kabul edildiği anlamının çıkarılmasını gerektirmez. Aksine, dini hayat içerisinde devam etmesini kültür hayatımız açısından değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bugün birçok mecrada bu konu hakkında çok fazla kirli bilginin olması ve özellikle yayın organları aracılığı ile şaman inancının ve eski Türk dininin farklı şekillerde anlatılamaya çalışılması maalesef üzücüdür.

Meseleye taraf olarak bakmaktansa "nerede o eski bayramlar" dercesine eski Türk yaşantısını ve geleneklerini merak edip araştırmalı yaşatabildiklerimizi yaşatmalıyız.

Halil Can AKGÜN,

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Tarih Anabilim Dalı, Tezli Yüksek Lisans Öğrencisi.
İletişim:halilcanakgunn@gmail.com.

Not: Bu makale; Yörükçe Dergisi, Yaz 2018 3. sayısında yayınlanmıştır.

Kaynak: <https://independent.academia.edu/halilcanakg%C3%BCn>

KAYNAKÇA

- ♦ BULUÇ, S. (1948). "Şaman", İslam Ansiklopedi, C. XI,
- ♦ DONUK, A. (1988). "Eski Türk Dini Şamanizm mi idi?", Türk

Dünyası Tarih Dergisi, III/14, s. 7-11.

- ◆ EBERHARD, W. (1996). Çin'in Şimal Komşuları, Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara:TTK Basımevi.
- ◆ ELİADE, M. (1999). Şamanizm, Çev. İ. Birkan, Ankara:İmge Yayınları.
- ◆ GÖKALP, Z. (1976). Türk Medeniyeti Tarihi, Haz. İsmail Akakazım Yaşar Koprman, İstanbul:Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ◆ GÖMEÇ, S. (2003). "Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet", Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 33'ten Ayrıbasım, s. 79-104.
- ◆ GÖMEÇ, S. (1998). "Şamanizm ve Eski Türk Dini", PAÜ Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı:4, s. 38-50.
- ◆ GÜNGÖR, H. (1998). "Eski Türk Dininin İsimlendirilmesi Üzerine", Türk Bodun Bilimi Araştırmaları.
- ◆ GÜNGÖR, H. (2002). "Eski Türklerde Din ve Düşünce", Türkler, C. III, s. 261-282.
- ◆ GÜNGÖR, Ü. (2003). Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, İstanbul:Rağbet Yayınları.
- ◆ İNAN, A. (1976). Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul:Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ◆ İNAN, A. (2000). Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ◆ KAFESOĞLU, İ. (1992). "Asya Türk Devletleri", Türk Dünyası El Kitabı, s. 111-125, 127-145.
- ◆ KAFESOĞLU, İ. (1999). Türk Milli Kültürü, İstanbul:Boğaziçi Yayınları.
- ◆ KAŞGARLI Mahmud (1992). Divanü Lugati't-Türk, Çev:Besim Atalay, Cilt III, Ankara.
- ◆ OCAK, A. Y. (1997). Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler, Ankara:TTK Yayınları.
- ◆ ÖGEL, B. (1979). Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Ankara:Kömen Yayın Dağıtım.
- ◆ RADLOF, W. (1976). Sibirya'dan (Seçmeler), Çev. Ahmet Temir, İstanbul:Milli Eğitim Basımevi.
- ◆ RASONYI, L. (1971). Tarihte Türklük, Ankara:Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ◆ SARIKÇIOĞLU, E. (1983). Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, İstanbul:Bayrak Yayımcılık.

◆ Yusuf Has Hacib, (1991). Kutadgu Bilig, Çev:R. R.Arat,
Ankara:TDK Yayınları. Taryhy makalalar